

ЧЎЛПОН ҲИКОЯЛАРИДА ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ПОЭТИК ТАЛҚИНИ

Исломжон ЁҚУБОВ

филология фанлари доктори

Алишер Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

slam_yakubov@mail.ru

Чўлпоннинг илк ҳикояси “Қурбони жаҳолат” маърифий-дидактик характердаги асардир. Унинг қаҳрамони Эшмурод – мадраса таҳсилидан қониқмай, газеталар таъсирида замонавий илмларни ўрганишга ихлос қўйган йигит. Эшмурод Европа маданияти, фан ва санъатини ўрганиш тарафдори сифатида намоён бўлади. Бироқ мадраса таҳсилидан қониқмаслиги ва Русия мактабларининг бирига кириб таҳсил олиш ниятида эканини отасига очикдан-очик билдира олмайди. Чўлпон уни Мўминжон билан қиёсан тасвирлайди. Қизиғи шундаки, илк ҳикоясига қаҳрамон танлашда Чўлпон анча примитив йўлдан боради. Жумладан, ўзига тўқ, аммо замон шиддатини тушунмаган ота – жоҳил, унинг яқинларидан бири бўлмиш Назарали сўфи – эскилик тарафдори. Мўминжон дунё лаззатларига маҳлиё ва ҳатто ўғирлик кўчасига кирган. Бунинг сабаби унинг замонавий илмдан бебаҳра қолгани, фарзанд тарбиясига етарли аҳамият бермаган эшоннинг ўғли экани билан изоҳланади. Ҳикояда келтирилган мингбошининг онг-тафаккури ўлкадаги аҳволни ўнглашга етмайди. У мансабини сақлаб қолиш, сайловдан эсон-омон ўтиб олишнигина ўйлайди. Маишати йўлида адолатсиз ҳукмлар чиқаришдан тоймайди. Шунга қарамасдан, Чўлпон қаҳрамонларни қиёсий йўсинда очади. Уларда кейинги ёзилажак асарларнинг айрим чизгилари ҳам кўзга ташланиб туради. Туркистондаги илмсизлик ва ҳунарсизлик ҳақида Эшмурод тилидан таассуф билан айтилган қуйидаги сўзларда адиб эстетик идеали тажассум топган:

“Ўқуганларимизни кофирга ҳукм қиламиз. Аммо ўз болаларимизнинг одати ваҳшиёналарига деяр сўзимиз йўқдир. Биз бу ҳолда бўлсак киши қаторига санамайлар. Европалилардан одати қабиҳаларни касб қилурмиз. Аммо маданият, фунун ва саноиъларига кўз юмуб турурмиз...” (4, 269).

Отасининг қаттиққўллиги ва нодон мингбошининг ноҳақ тухматига чидаёлмай, қаттиқ ранжиган Эшмурод “жаҳолат ва нодонлик уяси”дан бош олиб кетишни тилайди. Ёзувчи бош қаҳрамон исёнини жонига қасд қилиш тарзида кўрсатар экан, қисман Европа адабиёти анъаналарига эргашади. У ўлканинг нисбатан тараққий қилган мамлакатлардан ўрнатқилишига кўмакдош бўладиган иқтидорли ёшларнинг интилишлари қўллаб-қувватланмаслигини кечирилмас жоҳиллик сифатида айблайди. Унинг халқ орасида машҳур “Жангномаи Аҳмад

Замжи(й)” каби асарлардан қаноатланмаслиги, замон билан ҳамнафас бўлишга интилиши, Туркистонни ғафлатдан уйғотиш иштиёқи билан кўлига қалам олгани аён бўлади. Ҳикояда диалог, руҳий ҳолат ва кечинмалар тасвирига муайян даражада ўрин берилса-да, баёнчилик ва публицистик руҳ яққол сезилиб туради. Чунки Чўлпон ҳаётни ижодий қайта ишлаб, бадиий қайта яратиш ва характерларни талқин қилиш жараёнида уларнинг жадиличлик ғояларига нечоғлик мувофиқигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам ҳикояда бадиийлик сусаяди, схематик йўсиндаги ғоявий-маърифий дидактика етакчилик қилади. У Эшмуродга шафқат ва ачиниш назари билан қарайди. Персонаж маънавий интилишлари билан руҳияти ўртасидаги зиддиятга эътибор қаратиш орқали ижтимоий муҳитни инкор этади.

“Дўхтур Муҳаммадиёр” (4, 270-282) хаёлий ҳикояси етакчи қаҳрамони Аҳмад –Туркистоннинг “қоронғи бир гўшаси”да яшовчи 60 ёшли камбағал сартарош. У ўн беш ёшлигида отаси билан ҳаж сафарига боради. Падари бузруквори бевақт вафот этгач, ёлғиз ўзи ўн йил давомида Миср, Истанбул, Марокаш, Афғонистон, Покистон, Бағдод, Эрон ва Россия ўлкаларида яшайди. Ўз юртига форс, араб, рус ва инглиз тилларини ўрганиб, “ҳожиди” бўлиб қайтади. Хотини сил касалига чалиниб вафот этгач, ҳожиди бобо Муҳаммадиёр исмли ўғли билан қолади.

Ҳожиди Аҳмад ёлғиз ўғлининг илм-маърифат эгаллаши учун астойдил ҳаракат қилади. Уфа мадрасасида таҳсил кўрган муаллимга бериб, замонавий ва миллий руҳда тарбиялайди. Муҳаммадиёр бўш вақтларида рус офицеридан жисмоний тарбия машқларни ўрганади. Бир йил давомида ислом ҳукмлари, тарих, география фанларини мукамал ўзлаштирган ўғлини ҳукумат мактабларига бермоқчи бўлади. Аммо иқтисодий ночорлик туфайли Муҳаммадиёрнинг фазлу камолдан бебаҳра қолаётганидан изтироб чекади. Шаҳар маъмурлари ҳам, ўзига тўқ бойлар ҳам унинг мушкулини осон қила олмайдилар. Шаҳар кўчаларига бир қур бокқан адиб тўй, базм, қиморбозлик, маст-аластларнинг турфа жанжаллари, яъни нохуш манзараларни кўради. Муҳаммадиёр тенгқурларининг аксарияти чойхона, базм ва фаҳшхоналарда, баъзи бирларигина бойлар эшигида маҳрамлик ёхуд мирзолик билан машғул. Бунинг амалий натижаси қиморбозларни муштлашишдан айириб, насихат қилмоқчи бўлган Ҳожиди Аҳмаднинг жаҳолат тушовидаги кимсалар томонидан ваҳшиёна ўлдирилиши мисолида кўрсатилади.

Муҳаммадиёр ота васияти бўйича илм олиш, яъни жаҳолатга қарши маърифат билан курашишга қарор қилади. Уни иккита ҳолат изтиробга солади. Улардан биринчиси отасининг жаҳолат қурбони бўлгани бўлса, иккинчиси ўтмишда илм-маърифати билан дунё тамаддунига улкан улуш қўшган она Туркистоннинг ўз қоқоқлиги сабабларини англаб етмай, хануз жаҳолат

гирдобида яшаётгани эди. Бундай шахсий ва ижтимоий туйғулардан ўртанган қаҳрамон сил касалига йўлиқади. Мусулмонларнинг арман миллатига мансуб кишилар каби замонага ҳамнафас эмасликлари, тижорат ишлари ва ҳатто ўз мол-мулкани табиий офатлардан суғурта қилдиришни ҳам билмасликларини кўрганида виждони қийналади.

“Ибрат” театрида ичкиликнинг оқибатлари ҳақидаги кинофилм намоёиш этилади. Аммо унинг амалий таъсири сезилмайди. Зотан, шаҳар мусулмон бойларидан иккисининг жоҳил ўғиллари мастликда карта ўйнаб пул таллашишади ва бири иккинчисини отиб қўяди. Яраланган киши шифохонага етмай жон таслим қилади. Ўзини йўқотиб қўйган иккинчи йигит қилмишидан талмовсираб қолиб ўзини ҳам отади. Жоҳиллик туфайли икки ёш мусулмон фарзандлари ёруғ дунё билан видолашадилар.

Ёлғизлик ва етимлик изтиробларидан беҳад қийналган Муҳаммадиёр ғоятда маҳзун ҳолда даволанади. Врачларнинг маслаҳати ва кўмаги билан Кавказ шифохоналарига йўлланма олган қаҳрамон таниш рус офицерининг ҳамдардлиги қошида кўз ёшларини тиёлмай қолади. Ўз элида ҳарқанча нохуш манзараларни кўрган бўлмасин, унинг сервиқор тоғларига суқланиб боқаркан, қадрдон ватанига, диндош ва миллатдош биродарларига қарата шундай хитоб қилади:

“– Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-қора тоғлар! Эй, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!

Чин айтинг! Бу йигирманчи аср маданиятини ҳам кўруб турубсиз! Ўн кунлик йўлни ўн соат қилгон бу йигирманчи аср маданиятининг айғирини кўруб ватандошларим нимага оғизларин очуб қоладилар? Нимага бу маданиятга кирмакка ўзлари ҳаракат қилмайдилар? Қачонгача икки ғилдиракли, кўчаларга сиғмайдирган аробалар?

Эй ватандошларим! Қачонгача бу ғафлат? Нимага бунча хушёқмассизлар? Ахир сизлар ҳам одам-ку! Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдингизга келуб тургон илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан нимага оғизларингизни очуб қараб турасизлар? Нимага бу ишларга киришмайсизлар? Уйқудан кўз очинглар! Урунунглар! Илм, маърифат ва ҳунар изланглар! Вақт етди, балки ўтди!” (4, 275).

Шубҳасиз, ҳикоя қаҳрамони мазкур хитобида ошкора ташвиқийлик ва даъват руҳи кузатилади. Аммо унда Туркистоннинг улуғ тарихи ва ҳикоя ёзилган даврдаги аҳволи XX аср илғор жаҳон маданиятининг даражаси нуктаи назаридан ҳаққоний баҳоланади. Лоқайдликдан халос бўлиб, тинимсиз ҳаракат қилиш, тараққиётга ҳамқадам бўлиш, ғафлат уйқусидан уйғониб, илм-маърифат ва ҳунар эгаллашга бўлган мислсиз куюнчаклик ҳам ўз ифодасини топади. Озарбойжон маркази бўлмиш Боку шаҳри шарқ меъморий услубида қурилган кўплаб обидалари, меҳмонхона, кутубхона ва китоб дўконлари, ўзига тўқ

кишилари ҳомийлик юмушларига бош қўшишлари, хайрия жамиятлари қўшни мамлакат ёшларига-да хайрихоҳлиги, “Кавказ” сингари вақтли матбуот нашрлари, шифобахш сувлари билан Муҳаммадиёрни мафтун этади. Ўз ватандошларидан ёрдам кўрмаган йигит Боку ёшларининг ҳиммати билан мактаб ва гимназиядан тортиб, Петроград дорулфунуни тиббиёт шўъбасигача бепул ўқиш имкониятини қўлга киритади. Таҳсил даврида ҳам ватан ва ватандошларига хизмат қилиш армонлари билан яшайди.

Муҳаммадиёр Петроградда эканида Туркистонлик мадраса талабалари ҳаётини акс эттирувчи “Умрлик шогирдлар” номли 12 қисмдан иборат миллий роман ёзади. Романда мадраса талабаларининг таҳсилни унутиб, самоварларда маишат билан машғул бўлишлари моҳирона ҳажв қилинади. Мазкур асар ҳатто рус тилига ўгирилиб, ўша кезде Петроградда нашр этиладиган журналлардан бирида чоп этилади. Бундан беҳад илҳомланган Муҳаммадиёр туркистонлик бойларнинг Москва ва Петрограддаги ҳаётини акс эттирувчи “Пойтахт меҳмонлари” номли драмасини ёзади. Унда Россиянинг марказий шаҳар меҳмонхоналарида илмсиз бойлар тил билмасликлари туфайли ажнабийлар тамонидан ҳақоратланиши маҳорат билан тасвирланади. Бу китобни муаллифнинг ўзи рус тилига ўгириб нашр қилдиради. Талаба биродарлари билан саҳналаштириб, бош ролни ўзи ижро этади. У нафақат олқишлар олади, балки мўмайгина пул ҳам ишлайди. Шубҳасиз, бу роман ва саҳна асарлари ҳаёлий бўлиб, Чўлпон фикрини банд этган муаммолар руҳини акс эттиради. Ҳикоя қаҳрамонининг хориждаги муваффақиятларини Чўлпон эстетик идеалларидан ажратиш мумкин эмас.

Дарҳақиқат, Петроград дорулфунуни тугатгач ўз ватанига қайтишга шошилмаган Муҳаммадиёр Швейцария дорулфунунларида тажрибасини оширади. Бу ўринда адиб сюжет вақтини реал белгиламайди. Швейцариядан қайтаётган Муҳаммадиёр Италия, Туркия, Руминия, Болгария, Одесса, Тошкент шаҳарлари орқали Бокуга етиб келади. Уни бутун ёш зиёлилар қарши олиб, маънавий отасиникида зиёфат уюштирадилар. Муҳаммадиёр Бокуда очилган Ислом тиб курсида уч йил муаллимлик қилади. Кейин эса устозларидан рухсат олиб, денгиз йўли орқали Туркистон диёрига отланади. Уни турфа гуллар билан олқишлаб кузатаётган ёш зиёлилар олдида жаҳолатда қолган юртдошларини уйғотмоққа аҳд қилганини баён этиб оташин нутқ сўзлайди. Чўлпон Муҳаммадиёрни бежиз сувни ёриб бораётган маҳобатли кемада тасвирламаган.

Биринчидан, кема (“маданият балиғи”) ва поезд (“маданият айғири”) каби фан-техника янгиликлари илмли кишиларнинг улуғ ихтиролари. Иккинчидан, денгиз йўли орқали ватанига қайтаётган кимса миллат дардида йўлга чиққан. Бинобарин, тўлқинлари ила кўпирган денгиз унинг қалбидаги тошқинларга вобаста бўлиб, қаҳрамон дилига буюк руҳ ва умид бағишлайди. Учинчидан, кўм-

кўк денгиз латиф ҳаволари, сувларни кўпиртириб тоштирган шамоллари Муҳаммадиёрни хорижий элларда кўрган гўзалликлари, ҳашаматли зиё масканлари, илм-маърифатга ташна одамлардан ажратиб турувчи ўзига хос тўсиқ вазифасини ҳам ўтайди.

Зотан, Туркистон заминида уни ночор ва абгор биноларгина эмас, ҳануз маишатга муккасидан кетган, умр бўйи ишлаб топган маблағига данғиллама тўйлар қилиб, улоқ чопадиган, мулла-эшонларга шалдиратиб ялтироқ тўнлар кийдириб фахр этгани ҳолда, кўл остидаги хизматчиларига кул мақомида муносабатда бўладиган, суюкли ўғил-қизларини ўқитишга ғайрат кўрсатмайдиган – кўнгил кўзи сўқир оломон қаршилаши мумкин. Демак, дунё кўриб, ботин нигоҳи тийраклашган миллатпарвар Муҳаммадиёр ўй-хаёллари билан Туркистонга боққан Чўлпон халқ ва миллатни разолат ботқоғидан қутқариб, тамаддун денгизига олиб чиқмоқни тилайди.

Йўл-йўлакай хаёл суриб келаётган Муҳаммадиёр узоқ-узоқлардан баланд тоғларни кўради. Ота-боболаримиз даврида буюк-буюк қалъалар қад ростлаган бу юртнинг тоғларини кўм-кўк майсалар қоплаган эди. Ям-яшил тепаликлар, дарахтзор ўрмонлар, шарқироқ сувлар, қум-адирлар-у серҳосил заминга суқланиб боққан қаҳрамон диёрининг бетакрор чиройидан чексиз мамнуният туяди. Она Ватани ҳеч бир хорижий элдан қолишмаслигидан фахр-ифтихор сезади.

Айни дамда, Туркистон илмсиз бойлари, жоҳил “олим”лари, ёлғон эшонлари, исрофгар одамлари билан ҳам ҳеч бир қиёси йўқ даражада экани унинг қалбини эзади. Ахири, Муҳаммадиёр тараққиётга тўсиқ бўлаётган барча иллатларни бартараф қилмоқ учун миллий мактаб ва мадрасалар очмоқ, ёшларни Европа дорилфунунларига юбормоқ, врач, ҳуқуқшунос, муҳаррир, савдогар, муҳандис ва ҳунармандларни тарбияламоқ лозим деган тўхтамга келади. Туркистонда етишган тараққийпарвар ёшлар уни илиқ қаршилашади. Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмида янги-янги меҳмонхона, боғ ва хиёбонлар, магазин, театр ва мактаблар қурилган. Кенг ва равон кўчалар электр чироқлари билан ёритилган. Аммо эски шаҳар ҳамон ўша-ўша. Бу ўринда ҳам адиб қиёслаш усулини қўллаган.

Муҳаммадиёр магазин ва хусусий шифохона очади. У камбағалларни текин, бойларни эса пуллик даволай бошлайди. Кутилмаганда, қишлоқ чеккасидан сотиб олган боғидан нефт кони чиқиб Муҳаммадиёр миллионерга айланади. “Жамияти хайрия” тузиб, уни катта маблағ билан таъминлайди. Қироатхона очиш билан қаноатланмай, “Ватан” деб номланувчи журнал ва “Хабар” газетасини нашр эттира бошлайди. Ўзи очган муаллимлар курсида таълим йўллари, тарбия усуллари ҳақида маърузалар ўқийди. Вақтли матбуот

саҳифаларида миллат ичидан етишиб чикқан шифокорнинг эзгу амаллари – кичик шаҳарда маориф масканларини кўпайтиргани мақтала бошлайди.

Кўринадики, ҳикояда Чўлпон туркистонлик камбағал бир йигитнинг ўз ҳаракат ва ғайрати, холис кишилар кўмагида нафақат Россиянинг марказий шаҳарлари, балки Европанинг илғор мамлакатларида ҳам таҳсил олиши ҳамда тараққиёт йўлида астойдил хизмат қилиши мумкинлиги ҳақидаги концепциясини илгари суради. У Муҳаммадиёр образини ғайрат ва шижоат, сабр ва саботнинг тотли меваси сифатида ибрат қилиб кўрсатар экан, “Жамияти хайрия” ва “Нашри маориф” жамиятлари фойдаси ҳамда иттифоқликнинг самарасини алоҳида таъкидлайди.

Демак, Муҳаммадиёр замонасининг энг илғор ижтимоий идеалларини мужассамлаштиради. Агар “Қурбони жаҳолат” ҳикоясидаги Эшмурод муҳит билан очик зиддиятга кириша олмаган, руҳан эзилиш ва изтироб чекиш билангина чекланган бўлса, Муҳаммадиёр фаол шахс сифатида намоён бўлади. Муҳими, унинг онгида ҳам умид ва умидсизлик кураши кечади. Чўлпон ижтимоий-ижодий заруратдан келиб чиқиб ундан китобхон ибрат олишини кўзлайди. Бу истак кучлилиги натижаси ўлароқ, ифода жараёнида ҳаммиша ҳам характер мантиғига амал қила олмайди. Гоявий-маърифий мақсадини ўтказиш тилагида кўпроқ бадиий фантазияга таянади. Аксарият ҳолларда Муҳаммадиёр образига ўз шахсиятини сингдиради. Гарчанд, муаллифнинг ижодий ва ҳаётий тажрибаси етишмаслиги туфайли идеаллик ва реаллик яхлит бутунлик даражасига чикмаган, ҳикояда тавсифий-ривоявийлик устивор бўлса-да, мазкур асар Чўлпон поэтик идроки тараққиётида муҳим ўрин тутаяди.

“Дўхтур Муҳаммадиёр” да Чўлпон халқ эртак ва афсоналар, мумтоз адабиёт ҳикоятлари руҳидан буткул узоқлашмаган. Асарни бош қаҳрамон ҳаётининг муайян босқичи билан боғлиқ саргузаштлар хроникал тарзда батафсил баён қилиниши, ҳаётий қамров кенглиги, сюжет ва композиция бир қадар мураккаблаша бориши жиҳатидан Чўлпоннинг йирик насрга қўл уриши, хусусан қисса яратиш йўлидаги уриниши санаш мумкин. Зотан, 30- йилларнинг бошида Чўлпон “Ёв” номли қисса ёзгани маълум. Гарчи бу асар ҳозиргача топилмаган ва унинг мазмун-мундарижаси номаълум бўлса ҳам, адиб насрида қисса жанрининг пайдо бўлишида “Дўхтур Муҳаммадиёр” ҳаёлий ҳикоясида тўпланган ижодий тажрибалар ҳам муҳим ўрин тутгани шубҳасиз.

Чўлпон ҳикояда маънавий бойиган кишининг моддий жиҳатдан-да тўқис ҳаётга эришиши ғоясини илгари суради. Илмга интилганларга толе ёр бўлади деган ақидани тасдиқлайди. Умуман, жадид адабиёти, хусусан, насрида маърифатли бўлмай туриб бахтиёр кунларга эришиб бўлмайди, деган фикр ташвиқий равишда илгари сурилади. Бизнингча, бу ҳол даврнинг реал талаби, шунингдек, тасвир маҳоратини эгаллаш йўлидаги изланишлар билан боғлаб

изоҳланмоғи керак. Бехбудийнинг “Падаркуш” (1) драмасидаги Тошмурад Ҳамзанинг “Янги саодат” романидаги Абдуқаҳҳор, Қодирийнинг “Жувонбоз” (7, 19-26) асаридаги Саъдулла, Чўлпоннинг “Дўхтур Муҳаммадиёр” (4, 270-282) ҳикоясидаги Муҳаммадиёр образлари шундай типлардир. Тўғри, Бехбудий ва Қодирий қаҳрамонлари тақдири фожеий нуктада тугайди. Чўлпон бу даврдаги изланишлари жиҳатидан Ҳамзага яқин мавқеда туради.

Умуман, бундай типдаги асарларда воқеа устунлиги ва образларнинг бир қадар хиралашуви кузатилади. XX аср бошлари ўзбек насрида дидактизм унсурлари сероб бўлиши, реализм ўзини тўла намоён эта олмаслиги ҳам табиий ҳол. Чунки, янги адабиётимиз эндигина шаклланиш даврини бошидан кечираётган, ижтимоий ҳаёт таъсиридан узоқлашмаган, Шарқу Ғарб илғор анъаналарини ўзлаштиришнинг илк босқичида эди. Насримизнинг етакчи мақсади қаҳрамонларни оддий одамлардан танлаб, улардаги олийжаноблик, маънавий поклик, хайру-саховатни улуғлашда кўринди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бехбудий. Падаркуш // Шарқ юлдузи. 1989, 7- сон
2. Каримов Н. Чўлпон. – Тошкент: Фан, 1991.
3. Туйчиева Ш. Ижодкор дунёқараш ва бадиий услуб. – Тошкент: Академия, 2009.
4. Чўлпон. Асарлар. 3 жилдлик. 2- жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.
5. Шарафиддинов О. Чўлпон. – Тошкент: Чўлпон, 1991.
6. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Тошкент: Ёзувчи, 1994
7. Қодирий. Жувонбоз // Тўла асарлар тўплами. 6 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.19-26.
8. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004